

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ISSN 2307-3179 (Print)

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 49-50

Київ - 2024

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

49-50'2024

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

49-50'2024

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2024.49-50

Засновник:

– Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 4 від 29.11.2024 р.)

Підп. до друку 23.12.2024

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 21,7

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.49-50.1>
УДК 94(470)«1682/1725»

НА ТЕМНОМУ БОЦІ МІСЯЦЯ. СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ВЕСТЕРНІЗАЦІЇ МОСКОВІЇ ПЕТРОМ І

Журба Михайло Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: m.a.zhurba@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

***Анотація.** У статті на основі аналізу документальних свідчень та залучення спеціалізованої історичної літератури характеризується процес вестернізації московської держави у першій чверті XVIII ст. Представлені базові вектори внутрішньої політики Петра I, спрямовані на формування засад тоталітарної системи державного управління у форматі синтезу моделі східного деспотизму та абсолютистської бюрократії. Насильство виступало головним знаряддям «реформ» Петра I, який сам був безпосереднім учасником терористичних акцій проти власного народу, як на державному так і побутовому рівні. Прописана демографічна ціна модернізації. Оцінюються наслідки діяльності інституту фіскалів. Московський цар виступає як автор системи державного лицемірства офіційно узаконеної брехні, подвійних стандартів, коли декларувалося одне, а робилося зовсім інше. Засвідчена перманентна мілітаризація, яка пронизувала і деформувала економічну, політичну та соціальну складову суспільства Московії. З'ясована суть реформи московської церковної організації в результаті якої церква перетворилася на державний департамент у справах віри, а по суті на нову спецслужбу із штатом власних агентів.*

***Ключові слова:** модернізація Московії, тоталітарна держава, феодално-бюрократичний абсолютизм, мілітаризація, соціальна рефлексія.*

Постановка проблеми. Російські та західні історичні школи сповідують, переважно, «класичну концепцію» реформ Петра I, які нібито позитивно вплинули на економічний, політичний соціокультурний поступ Московії і перетворили її на «велику європейську державу». Насправді, здійснена Петром спроба модернізації з одного боку була спорадичною реакцією на події Північної війни (1700 – 1721 рр.), а з іншого виявилися потворним суспільним експериментом, який здійснювався шляхом мілітаризації тотальних репресій і був оплачений колосальними демографічними втратами. Як наслідок, постала тоталітарна держава імперського зразка, яка поєднала у собі спадщину азійського деспотизму Чингізидів із модернізованою версією бюрократичного абсолютизму, загальмувавши розвиток буржуазних відносин у Московії.

Метою статті є з'ясування механізмів реального змісту соціальних наслідків вестернізації Московії доби правління Петра I.

Історіографічна традиція теми містить два базових модулі, які протистоять один одному як ідеологічно, так за змістом авторського наративу. З одного боку це монблан апологетичної літератури, яка ідеалізує процеси модернізації Московії та постать самого імператора за алгоритмом – мета виправдовує засоби, із відповідно підібраними фактологічними аргументами. З іншого боку – строкатий сюжетами критичний напрямок який, вдаючись до внутрішньої критики популярних джерел і залучаючи маловідомий інформаційний андеграунд, намагається запропонувати власну версію реальних подій вестернізації країни московитів Петром I з опорою на новітню методологію та вивчення повсякденного життя.

Виклад основного матеріалу. 29 січня 1725 р. у жахливих муках перейшов у засвіти московський деспот Петро I. Його агонія стала фінальним акордом небувалого суспільного експерименту, який і досі через непорозуміння іменується реформами. Упродовж першої чверті XVIII ст. Московське царство (колишній улус Золотої Орди) перебувало у круговерті безперервних воєн, репресій, державного і побутового бандитизму, а його мешканці зазнавали нечуваного психологічного стресу. Деяке уявлення про соціальну атмосферу тодішньої Московії дає оповідання «День Петра» написане Олексієм Толстим у 1918 р. на основі мемуарів іноземців, які відвідали Москву часів Петра I, і мали щастя живими повернутися додому (Юст Юль, Йоганн Корб, Фрідріх Берхгольц).

На початку XX століття російський історик П. Мілюков на основі аналізу офіційних переписів і ревізій з'ясував, що уже на 1710 рік у результаті «реформ царя Петра I» населення ввіреної йому країни зменшилося на 20%. Навіть якщо врахувати, що частина людності Московії переховувалася, тікала, переходила в інші соціальні стани, отримаємо показник демографічних втрат у 14,6%. На тлі цієї вражаючої статистики, доба Петра I – це заснування тоталітарної держави, період запуску «вічного двигуна бюрократичної машини» всеохоплюючого контролю над матеріальним, духовним і навіть потойбічним існуванням людини. Врятованого від мотузки самогубця знову вішали, тому що лише цар міг розпоряджатися його життям. Проте, насамперед, це терор, перманентний страх, який на рефлекторному та генетичному рівнях перетворював людину на раба. Цей страх жилили не лише звірячі позасудові розправи, типові для східних деспотій. Створювалися профільні каральні установи, на кшталт Преображенського приказу, Таємної канцелярії, «співробітники» яких керувалися спеціальними писаними інструкціями під назвою «Як звинуваченого катувати», а терор узаконювався і перетворювався на систему. Тортури застосовувалися як до підозрюваних, так і до свідків.

Показово, що саме Преображенський приказ як каральна установа політичного розшуку, став прообразом колегій (міністерств) Петра I, оскільки діяв як спеціалізована установа з правами, що поширювалися на територію усєї країни. За Петра кількість діянь, які каралися смертю зростали з 60 до 90. Виникла навіть особлива тюремна субкультура. У в'язницях засновувалися товариства катованих із своїм «статутом» і правилами. Просування шаблями ієрархії товариства залежало від здатності витримати найбільш жорстокі тортури [Бовгиря, 2022, с. 41-49].

Петро, по суті, ліквідував існуючу до нього судову систему, створивши, натомість, надзвичайні комісії із «розслідування державних злочинів» у складі трьох гвардійських офіцерів. «Трійка» вирішувала справи не за законом, а згідно

«здорового глузду і справедливості». Який зміст вони вкладали у це поняття, можна тільки уявляти.

Водночас, копіюючи зразки європейських силових структур, Петро висловлювався категорично: «Поліція є душа громадянства і усіх добрих порядків, людської безпеки і зручності, фундаментальний підпір». До числа дванадцяти ремесл, володіння якими ставлять у заслугу Петра I, слід долучити і ремесло ката. Цю роботу він виконував не лише професійно, а й з особливим цинізмом і вишуканою жорстокістю. Під час придушення стрілецького повстання 1698 р. Петро власноруч відрубав голови 70 стрільцям. Особисто катував у казематі «Таємної канцелярії» власного сина Олексія, а потім наказав його таємно вбити. Під час страти своєї коханки Марії Гамільтон, Петро підняв за волосся її щойно відрубану голову, поцілував у губи, а потім прочитав для присутніх лекцію з анатомії шийних хребців.

Повсякденна поведінка царя була далекою від етикету цивілізованого монарха. Напади дикої неконтрольованої люті, детально описані сучасниками, патологічні звички, брутальна розпуста, сексуальні збочення, хронічний алкоголізм – зовсім не повний джентльменський набір із поведінки Петра, «дракона московського», за виразом Михайла Булгакова.

Чого варта заснована Петром профільна і громадська організація під назвою «сумазброднейший, всешутейший и всепьянейший собор» – довголітня забава Петра у вигляді пародії на обряди церковного православ'я. Члени цього клубу «неанонімних алкоголіків» безпробудно пили, бешкетували, піддаючи публічним пародіям церковні обряди, влаштовуючи маскаради, аналогічні антирелігійним компаніям більшовицької доби.

Виїжджаючи за кордон, Петро не вважав за потрібне стримувати себе. Під час візиту до туманного Альбіону англійський король поселив Петра у маєтку відомого письменника Джона Евліна, який у свою чергу орендував його у адмірала Бенбоу, відомого завдяки пригодницькому бестселеру Р. Л. Стівенсона «Острів скарбів». Після тримісячного перебування Петра із його свитою у маєтку, господарі виявили, що він зазнав непоправних руйнацій. Неможна утриматися від розлогої цитати обстеження маєтку: «Виявилось що підлога і килими у будинку були настільки перемашенні чорнилами і спалюжені, що їх потрібно було замінювати. Із голландських печей було обдерте оздоблення. Із дверей вибиті мідні замки. Вікна перебиті, а понад 50 стільців – усі, які були у будинку – просто зникли (найімовірніше були спалені у печах). Перини, простирадла, пошматовані так ніби їх рвали дикі звірі. 20 картин і портретів продірявлені, оскільки вони слугували мішенями для стрільби. Від саду нічого не залишилося. Галявину перед ним витоптали так, ніби по ній неодноразово пройшовся полк у залізних чоботях. Чудову живу огорожу із кущів зрівняли із землею. Сама галявина, доріжки посипані гравієм, кущі і дерева – усе загинуло». Сусіди Євліна розповідали, що московити, знайшовши невідомий для них пристрій у вигляді садового візка (тачки), всадили на нього Петра і, розігнавшись, штовхали його на огорожу [Бушков, 2004, с. 367-371]

З 1711 р. Петро зробив виказування офіційною державною службою. Було створено окремих департамент виказувачів – фіскалів, які мали повідомляти у державні органи про зловживання владою і хабарництво. По факту, фіскали, які запобігали хабарництву, перетворилися на головних корупціонерів, оскільки

звільнялися від підсудності місцевій і центральній адміністрації і нагороджувалися половиною штрафів та конфіскованого майна.

Очільник «антикорупційного бюро» Петра І, обер-фіскал О. Нестеров, прославився зловживаннями дійсно космічного масштабу: «Брав гроші, коней, запаси та різні речі від різних чинів людей за прохання і заступництво у суддів». Зрештою, він був засуджений до смертної кари і страчений шляхом колесування. В офіційних зверненнях на ім'я Петра І соціальна рефлексія на фіскальну реформу була однотайна, рефреном повторювалася думка: «Усіх фіскалів і суддів слід повісити на одній рейці!».

Петро – автор системи державного лицемірства, офіційно узаконеної брехні, подвійних стандартів, коли декларувалося одне, а робилося інше. На стінах державних установ вивішувалися накази Петра, які вимагали від суддів та чиновників захищати «бідних людей, сиріт, безголосих і безпорадних». І все це на тлі нещадного беззаконня, визиску, вакханалії зловживань [Чухліб, 2019, с. 130].

Непоправного удару завдали «реформи» Петра економічній основі Московії. Промисловий бум початку XVIII ст., забезпечений фінансуванням державою власних мілітарних потреб, приховував перехід до кріпосної мануфактури, застосування примусової праці фабричних рабів. Держава будувала заводи і примусово здавала їх в оренду підприємцям. Не лише кріпосний робітний люд, але й несподівані «підприємці» перетворювалися на рабів. Легко зрозуміти з якою продуктивністю працювали фабричні кріпосні і наскільки охоче управляли нав'язаними їм фабриками їх невільні власники. Петро – засновник системи масового використання підневільної робочої сили на масштабних забудовах (фактично модель радянського ГУЛАГу). На будівництво Петербургу гнали тисячі нещасних, де вони під конвоем працювали у нелюдських умовах.

У Петра І був і свій Біломорський канал. Понад 80 тис. робітників копали річище між Волгою і Доном. На будівництві Ладозького каналу лягли кістками тисячі полонених шведів. Зрозуміло, що своїх рідних, «русских людей» ніхто ніколи не рахував. В аграрній сфері кріпосне право набуло абсолютного виміру. Після указу Петра «О крепости крестьянской» (1711 р.), селянин перетворився на річ. Його могли продати, розлучити із сім'єю, обміняти на навченого матюкатися папугу, без суду заслати довічно на сибірські копальні.

Непосильним тягарем для мешканців держави московитів, стала тотальна мілітаризація [Енглунд, 2009]. Із 36 років царювання Петро І провів 28 років. У 1710 р. армія і флот поглинали 4/5 бюджету держави, у 1725 р., коли не було війни – 3/4. Небачених масштабів набули рекрутські набори. У всіх губерніях розміщувалися військові частини. По-суті, це була окупація армією власної країни. Війська не лише утримувалися коштом місцевого населення, але і збирали податки, чинили суд і розправу на місцях. Результати були очікуваними. У Казанській губернії (1724 р.) через два роки господарювання військових команд недорахувалися половини платників податків. Народ просто розбігся. «Мобілізованим» на довічний термін рекрутам вибивали на руці татування у вигляді хреста, щоб виявляти дезертирів. І це ще задовго до номерів-татувань на руках в'язнів нацистських концтаборів. До того ж Петро запровадив відповідальність сімей солдатів і офіцерів за військові порушення [Кузнецов, 2007, с. 79]. Як не згадати тут наказ за № 270,

---

підписаний Сталіним 16 серпня 1941 р., за яким сім'ї командирів червоної армії у разі дезертирства і здачі у полон підлягали арешту.

Поставивши у повну залежність від своєї волі тілесні потреби московитів, Петро прагнув оволодіти і їх душами. Фатальними стали наслідки церковної реформи 1721 р. Із створенням Синоду церква перетворилася у державну контору у справах віри. По суті була створена нова спецслужба, а колишні священники перетворилися на агентів. З церковних амвонів зачитувалися урядові укази, оголошувалися анафеми, освячувалися злочини самодержавства. Постановою Синоду від 17 травня 1722 р. ліквідовувалося таїнство сповіді. Священник перебирав на себе функції сексота і колектора опозиційних думок. Він не лише повинен був донести на прихожанина, який сповідався у нього, але і пройти увесь шлях виказування: з'явитися в установу політичного розшуку, особисто засвідчити донесену інформацію. У разі недонесення про відомий йому «антидержавницький намір» священник оголошувався співучасником злочину, позбавлявся сану і засуджувався до смертної кари. Священнослужитель, вступаючи на посаду, таємно клявся на Євангелії «бути завжди готовим до державної служби», складав спеціальну присягу і давав підписку про нерозголошення ввірених йому справ.

Так на церковному рівні із свідомості московитів витравлювалися християнські поняття добра і справедливості, знищувалася духовна альтернатива режиму, а духовенство втрачало будь-який моральний авторитет. Усе це сприяло виведенню у створеній Петром I «імперії зла» особливої породи істот, страшних у своїй уседозволеності, невігластві і люті [Анісімов, 2009, с. 315-316].

Висновки. Рефреном постійних образ московитів на зарубіжний світ є скарги на іноземців, які нібито не люблять і не розуміють Росію-Московію і не шанують її великих проводирів, таких як Петро I. Проте ця теорія не узгоджується з фактами. Про «всенародну любов» до великого реформатора свідчить алегоричний лубок під назвою «Як миші kota ховають, ворога свого проводжають», поширений Московією відразу після смерті Петра, де оспівується звільнення усіх, кого переслідували і гнобили за життя «кота» (Кіт – Петро I, миші – людність Московії). Серед персонажів лубка у коментарях до нього перед нами постає: «Старая крыса, что смотрит в очки, у которой кот изорвал жопу в клочки. Мишь охтенская – перевезёнка (переселена до Петербурга – авт.) несёт раненого котом своего ребенка». Миша з Дону, яка «веселые песни воспеваает, как без kota добро». Пізніше головний російський поет О. Пушкін, отримавши від царя Миколи I замовлення на створення історії Петра, так її і не написав, оскільки, працюючи із документальними матеріалами таємних архівів, був вражений жахіттями «реформаційної доби» і антилюдським ексцентризмом самого «великого реформатора».

P. S. Імперські деспоти обирають для себе ідолів з минулого. Комуністичний тиран Сталін своїм учителем вважав патологічного садиста Іоана Мучителя (Івана IV (Грозного)). Сучасний проводир РФ, Путін (попри антропометричні відмінності) неодноразово проголошував себе спадкоємцем справ Петра I. Парадоксально, але для цього у нього були підстави.

Список використаних джерел та літератури

- Анисимов, Е., 2009. *Петр Великий: личность и реформы*, Спб.
Бовгиря, А., 2022. «Слово і діло». *Політичні злочини та політичний розшук в Гетьманщині XVIII ст.*, Київ.
Бушков, А. А., 2004. *Россия которой не было: загадки, версии, гипотезы*, Спб. – Красноярск.
Енглунд, П., 2009. *Полтава. Розповідь про загибель однієї армії*, Харків-Стокгольм.
Кузнецов, И. Н., 2007. *Без грифа секретно: тайны архивов и материалов спецслужб*, Ростов.
Чухліб, Т., 2019. *Булава проти скінетра. Україна у Великій Північній війні 1700 – 1721 років*, Київ.

References

- Anisimov, E., 2009. *Petr Velikij: lichnost i reformy*, Spb. [in Russian].
Bovhyria, A., 2022. «Slovo i dilo». *Politychni zlochyny ta politychnyi rozshuk v Hetmanshchyni XVIII st.*, Kyiv. [in Ukrainian].
Bushkov, A. A., 2004. *Rossiya kotoroj ne bylo: zagadki, versii, gipotezy*, Spb. – Krasnoyarsk. [in Russian].
Chukhlib, T., 2019. *Bulava proty skipetra. Ukraina u Velykii Pivnichnii viini 1700 – 1721 rokiv*, Kyiv. [in Ukrainian].
Enhlund, P., 2009. *Poltava. Rozpovid pro zahybel odniiei armii*, Kharkiv-Stokholm. [in Ukrainian].
Kuznecov, I. N., 2007. *Bez grifa sekretno: tajny arhivov i materialov specsluzhb*, Rostov. [in Russian].

ON THE DARK SIDE OF THE MOON. SOCIAL CONSEQUENCES OF THE WESTERNISATION OF MOSCOW BY PETER I

Mykhailo Zhurba

Doctor of Historical Sciences,
Professor, Head of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article, based on the analysis of documentary evidence and the involvement of specialized historical literature, characterizes the process of Westernization of the Muscovite state in the first quarter of the 18th century. The basic vectors of Peter I's domestic policy are presented, aimed at forming the foundations of a totalitarian system of state administration in the format of a synthesis of the model of Eastern despotism and absolutist bureaucracy. Violence was the main tool of the "reforms" of Peter I, who himself was a direct participant in terrorist actions against his own people, both at the state and household levels. The demographic price of modernization is prescribed. The consequences of the activity of the institute of fiscals are assessed. The Moscow tsar acts as the author of a system of state hypocrisy, officially legalized lies, double standards, when one thing was declared and completely different was done. Permanent militarization is attested, which permeated and deformed the economic, political and social component of Muscovite society. The essence of the reform of the Moscow church organization is clarified, as a result of which the church turned into a state department for religious affairs, and in fact into a new special service with a staff of its own agents.*

Keywords: *modernization of Muscovy, totalitarian state, feudal-bureaucratic absolutism, militarization, social reflection.*

***